

A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése

(Az egyezményes hangjelölési rendszer ismertetése)

I. A nyelvjárási hangjelölés történetéből

a) A hangjelölés ügye 1941-ig

A nyelvjáráskutatás első korszakában, melyet elsősorban a Tudományos Gyűjtemény és az Akadémia Tájszótára (1838) jellemez, az anyaggyűjtés célja főleg az irodalmi nyelv bővítésére szolgáló tájszóállomány gyűjtése volt. Így természetesen pontos fonetikus feljegyzésre alig törekedtek a gyűjtők. Teljesen hasonló ehhez a népköltési gyűjtemények korabeli sorozata, mely a súlyt a tartalomra, s nem egyszer a formának inkább mesterséges kicsiszolására, mint hű visszaadására vetette. Amit a korabeli feljegyzésekből e. kor nyelvjárási hangállományára vonatkozólag kikövetkeztethetünk, semmi esetre sem nevezhető fonetikailag hű képnek; a legjobb esetben is csak fonematikus értékű jelenségekre kapunk, több-kevesebb biztossággal választ. Megállapíthatjuk tehát e közlésekből a zárt *ē* foném meglétét; láthatjuk az *i*-zést vagy az *á* utáni *o*-zást, de e fonémek zártsági fokát nem tudjuk eldönteni. Korabeli céljuknak, az irodalmi nyelv bővítésének azonban ezek a közlések megfeleltek.

Negyvennyolc után a nyelvjáráskutatás egyre inkább szaktudományossá vált. A Magyar Nyelvészet közléseiben már nem egy törekvést látunk a valóság hű rögzítésére; kialakult és elvszerű jelölésmódról beszélni azonban ebben a korban még korántsem lehet. A korabeli feljegyzéstechnika a fonetikus és fonematikus feljegyzési szempontok keveredését mutatja.

Nem hozott egységet e téren a Nyelvőr sem, mely a nyelvjáráskutatást egyébként hatalmas lépéssel vitte előbbre. Munkatársai, a legnagyobb részükben önkéntes és laikus gyűjtők, egyéni jelölési rendszereket használtak, melyeket a szerkesztő — természetesen — meg sem próbálhatott írásztala mellett összehangolni. Hiába tett a Nyelvőr egyébként is kísérleteket arra, hogy az egyéni jelölési rendszereket útmutató megjegyzésekkel összehangolja. A korábbi jelölési sokféleség szinte változtatás nélkül került azután be a Magyar Tájszótárba is.

A Nyelvőréhez hasonló nehézségekbe ütközött a Magyar Nyelv is a maga egyébként is szerény igényű egységesítési kísérleteivel. Az első világháború után bizonyos egységesülés kétségtelenül megindult ugyan azzal, hogy CSÚRY BÁLINT, a nyelvjáráskutatás első katedrás professzora, a maga jelölési rendszerét egyre szélesebb körökre próbálta kiterjesztetni; e kísérlet azonban alig hatott tanítványai körén túl. A többi egyetemi városokban — ha volt nyelvjáráskutatás —

másirányú egységesülés ment végbe. S mindezt egy új színnel gazdagította WICHMANN, majd az ő nyomán a pécsi kutatók, akik a finnugor fonetikus jelölést kezdték alkalmazni. Az egyes nyelvjáráskutató „iskolák“ a harmincas években még egymás feljegyzéseit is csak bizonyos előtanulmány után voltak képesek megfejteni; még nehezebben boldogult velük a nagyközönség, amelyre ezek az „iskolák“ rendszerint nem is voltak tekintettel. A közönségtől való elfordulás alól tulajdonképpen csak CSŰRY iskolája volt kivétel. CSŰRYnek mindenesetre érdeme marad az, hogy az úgynevezett nagyolt átírás elvét tudományosan megalapozta, és alkalmazására sok értékes gyakorlati útmutatást adott.

b) Az Első Magyar Népnyelvkutató Értekezéslet

Kiemelkedő kísérlet volt a hangjelölés kérdésének országos érvényű rendezésére és egységesítésére az 1941 őszén tartott Első Magyar Népnyelvkutató Értekezéslet. Az Értekezéslet a négy központ: Budapest, Debrecen, Kolozsvár és Szeged képviselőit összegyűjtve, a nyelvjáráskutató munka tervszerűsítése és megszervezése mellett a hangjelölés egységét is biztosítani próbálta.

Az ott kialakult jelölési rendszernek határozottan pozitívuma az, hogy az egységre törekvés mellett alapszemponturn vette a közönség szélesebb rétegeinek igényét. Ezért — tulajdonképpen CSŰRY „nagyolt átírása“ nyomán — ahol lehetett, a magyar irodalmi helyesírás jegyeit vette alapul, és szakított a finnugor hangjelölés felé irányuló tendenciával, főleg az olvashatóság érdekében. Egyébként is óvakodott minden új betűtől, s óvakodott a számtalan mellékjellel karácsonyfaszerűen felcíomázott betűjelektől is, melyek inkább zavart, mint világosságot hoznak. Sokat levon azonban e rendszer értékéből az, hogy a gyakorlat szempontjait a határozat egyrészt az elmélet és gyakorlat teljes szétválasztása útján, másrészt a határvonal rovására érvényesítette. Az elmélet és a gyakorlat, vagyis a tudományos és a gyakorlati szempont elválasztása mutatkozik a határozatok azon részében, amely kimondja: „Jelrendszerünknek tehát a lehető legegyszerűbbnek, könnyen olvashatónak, mégis találónak és félreérthetetlennek kell lennie. A sajátosan tudományos célú munkákban azonban természetükből kifolyóan pontos fonetikai jelölést kell követni. Ennek a jelölésmódnak megválasztása egyelőre az intézetek belső ügye marad.“

A gyakorlat szempontjának a tudományosság rovására való érvényesítése az egész elfogadott jelrendszerből kitűnik. Hangárnyalatokat ezzel a rendszerrel egyáltalában nem lehet kifejezni; az irodalmi helyesírás által kifejezhető hangokon kívül csak az egyes nyelvjárásokban külön fonémként szereplő, illetőleg ilyen funkcióban felhasználható illabialis *a*, labialis hosszú *ā*, zárt *ē* és hosszú nyílt *ē* található meg; mind olyanok tehát, amelyek a környező hangoktól egy egész nyelvmagasságbeli fokkal, vagy egy egész labializációs fokkal, azaz egy teljes képzőmozzanattal eltérnek. Ezért ütközik ki a rendszerből az *é* és *í* közt fekvő, tehát a környezetétől csak félfokos eltérést mutató *ē* hang, melynek felvétele a nyelvjáráskutatás akkor elhúnyt mesterének emléke felé volt kegyeleti gesztus: ezt a hangot annakidején ő feljegyzéseiben mindig megkülönböztette, s a jelét is ő alkotta.

Az így elnagyolt feljegyzés és a valóság közti szakadékot a határozat — az előbb említett külön tudományos jelölésrendszerek megengedésén kívül — azzal kívánta áthidalni, hogy a műveknek, elsősorban szövegeknek és szótáraknak szerzőit külön hangtani bevezető készítésére utasította. Ez a hangtani bevezető lett volna hivatva tartalmazni az egyes használt jelek tényleges hangértékét. Ezzel azonban komoly filológiai dilemma elé állította volna mind a szövegek

használóját, illetőleg idézőjét, mind pedig az Új magyar tájszótár szerkesztőjét. Annak ugyanis, aki a szövegből egy példát, szót vagy mondatot akar kiragadni, ilyen esetben azt vagy betűhíven kell idéznie, s akkor a jelölés — elszakítva a bevezető magyarázattól — hamissá válik; vagy a hangtani magyarázatot jegyzetben újra közölnie kell — ami szótárban szinte lehetetlen és idézet esetében is feleslegesen szaporítja a jegyzetanyagot; — vagy pedig az idézendő részt a hangtani bevezető alapján fonetikusán át kell írnia, ami rengeteg önkényes interpretációra adna lehetőséget. Még bonyolultabb az ilyen adatoknak egy nagy tájszótárban való felhasználása, mert ki lennénk téve annak, hogy egy-egy alapjelnek szinte minden vidéken más-más hangárnyalat felelne meg, s így az adatok értékeléséhez a szótár használójának állandóan a hangtani bevezetőt kellene bújni. Ez az egész elgondolás egyébként is a sematizáló feljegyzési módszerre épít; arra, amit a negyvenes évek nyelvjáráskutató közfelfogása kimondatlanul vallott: hogy a nyelvjárás minden beszélője minden hangot minden esetben azonos módon ejt. Ez a felfogás, és a belőle fakadó módszer is, veszélyes azonban, mert nem ad módot arra, hogy a valóságot a mozgás és változás sokféleségében ragadjuk meg.

c) Az I. Országos Nyelvész Kongresszus

Mindeme következetlenségei és korszerűtlensége ellenére is pozitív volt a kísérlet abban is, hogy sok hasznos tanulságot szolgáltatott a továbbiakhoz. Az Értekezletnek s a határozatok kipróbálásának köszönhető, hogy az Első Országos Nyelvészkongresszus 1949. december 19—21-én már nem töretlen utakat taposott akkor, amikor a nyelvjáráskutató munka egységes és tervszerű megszervezésével kapcsolatban felvetette az egységes jelölés kérdését is.

A társadalmi feltételek 1941 és 1949 közt gyökeresen megváltoztak. Akkor a tudomány — és a nyelvjáráskutatás is — kevesek magánügye volt; ma a szocializmus építésének egyik fontos része. Akkor az állam igen szegényesen támogatta a tudományokat, főleg a társadalmi tudományokat; ma a tudománynak — és a nyelvjáráskutatásnak is — funkciója van, s a népgazdaság költségvetésében jelentékeny helyet foglal el. Akkor a tervszerűsége és egysége törekvés néhányak kezdeményezése volt; ma a társadalmi fejlődés belső törvényszerűsége s a tudomány — és a nyelvtudomány — fejlődésének alapfeltétele. Akkor a tudományos kérdések eldöntésében a súlyt elsősorban a vitázó felek személyi tekintélyének összemérése jelentette; ma e kérdéseket a tudományban is a gyakorlat és az elmélet szempontjainak összhangba hozása dönti el.

Így természetes, hogy a Kongresszus a hangjelölés egységesítését is már mint társadalmilag szükséges és időszerű problémát vetette fel, s a megoldásban a gyakorlat és elmélet, a közönség és tudósok igényeinek nem szembeállítását, hanem egészséges összeegyeztetését kereste. A Kongresszus határozatait a részvevő nyelvjáráskutatók és fonetikusok nem személyes tekintélyek kompromisszuma alapján hozták meg, hanem a jó megoldás közös igényét tartva szem előtt. Ezen az alapon ismerik el az elfogadott rendszert önmagukra nézve általánosan kötelezőnek, a végrehajthatóság rugalmasan kezelt határain belül. A jelölési rendszer ezzel a nyelvjáráskutatás — szövegek, szótárak, mesterségeírások, monográfiák stb. — közös sajátjává, mintegy hivatalos jelölésrendszerévé vált.

A Kongresszuson elfogadott jelölésrendszert megtárgyalta és elfogadta a Magyar Nyelvatlasz szerkesztőbizottsága, majd 1950. április elején, a Nyelvatlasz-hétén (az első szakmai konferencián), a Nyelvatlasz egész gyűjtői munkaközös-

sége is. Ezzel a kör bezárult: a legszélesebb nyilvánosságnak szánt nyelvjárási munkák tehát ugyanazon elv alapján használják hangjeleiket, mint a legnagyobb pontosságra törekvő, legszigorúbb tudományos igényekkel fellépő nyelvjárási munkálatok és kiadványok.

2. Az egyezményes hangjelölési rendszer funkciója

A hangjelölési rendszer egysége és rugalmas volta biztosítja azt, hogy az ötéves nyelv tudományi terv nyelvjárási részlegének végrehajtásában egyetlen alapvető módszer érvényesüljön. Hasznos lett volna ez akkor is, amikor a nyelvjáráskutatók mint elszigetelt, egymással küzdő, önmagukra utalt egyedek végezték munkájukat. Hasznos lett volna, de nélkülözhető volt. Nélkülözhetetlen azonban ma, amikor tervünk a kollektív vállalkozások egész sorozatát indítja meg. Az Új Magyar Tájszótár; a nyelvjárási monográfia-sorozat; a Magyar Nyelvatlasz és más hasonló, közösen végzett vagy közös problémákat felvető munkálatok készítésekor elképzelhetetlen az, hogy egyéni, vagy akár az alközpontok által „belátásuk szerint“ kialakítandó, tehát lényegében önkényes, anarchikus és egymástól eltérő hangjelölési rendszereket használjunk. Az egyes egyének vagy kisebb munkaközösségek tudományos eredményei nem lennének összemérhetőek, összehangolhatók, és általában nem adnának kerek egészet, ha a közlés alapvető eszköze, a hangjelölés mindenkinek tetszésére lenne bízva. Az egyezményes jelölérendszer első pozitívuma tehát az egység s így az összemérhetőség biztosítása.

Minden hangjelölési rendszer megalkotásában két fő szempontot kell figyelembe vennünk: az egyik a minél nagyobb tudományos pontosság, tehát a szakszerűség szempontja; a másik viszont a minél könnyebb olvashatóság szempontja, vagyis a közönségé. Láttuk, hogy az Első Magyar Né nyelvkuató Értekezet e két különböző igényt csak a két szempont teljes szétválasztásával látta megoldhatónak. Jelölési rendszerünk nem ezt teszi. Nem teszi azonban azt sem, ami a Értekezetnek másik hibája volt, hogy a közönség igényeinek figyelembevételekor a tudományosokról, a tudományos igények szolgálatában pedig a közönségéről mond le. Az egyezményes hangjelölési rendszer megtartja a magyar helyesírás jegyeit mindenütt, ahol azt az egyértelműség megengedi. Nem egy elvileg felállított sémából indul ki, hogy a valóságot ahhoz alkalmazza, hanem a mindennapi gyakorlatból, melyen azután keresztülvezeti az elmélet szárait. A magyar helyesírás jegyeit mint alapjeleket úgy helyezi el — olykor látszólag következtelenül — a rendszer sarkpontjaiban, hogy ezzel minél jobban tekintetbe vegye a való fonetikai helyzetet, és minél inkább háttérbe szoríthassa a mellékjelek felesleges alkalmazását. A legdurvább, legelnagyoltabb fonetikus átírás ezzel alapjaiban alig különbözik az irodalmi helyesírástól. Az árnyalatok megkülönböztetésére azután ezeket az alapjeleket finomítja tovább megfelelő mellékjelekkel: így az olvashatóság teljes megtartásával ad lehetőséget a legfinomabb árnyalatok kifejezésére, anélkül azonban, hogy az agyonfonetizálás és a karácsonyfaszerű jelkomplexusok végletébe csapna. A hangképzés fiziológiai törvényszerűségeiből kiindulva minden egyes mellékjelnél megadja annak használati síkját; rámutat arra, hogy az illető síkon melyik képzésbeli különbség a főszempont, s melyek az ennek alárendelt kísérő jelenségek. Így általában egyetlen mellékjellel ki tudja fejezni az alapjel által jelölt hangtól való eltérést. Az elmélet és gyakorlat, a pontosság és az olvashatóság követelményeit összeegyeztetni úgy, hogy az egyik rovására se menjen, s a kettőt ne szétválassza, hanem egybehangolja: ez az egyezményes hangjelölési rendszer második célja és — amennyiben eléri ezt — pozitívuma.

3. Néhány elvi kérdés

a) Feljegyzési szempontok

Feljegyzési szempontot kettőt szokás szembeállítani: a fonetikus és a fonematikus. A fonetikus szempont a hang minél tökéletesebb visszaadását, minél pontosabb rögzítését kívánja adni, tekintet nélkül arra, hogy a hang egyes tulajdonságai értelemmegkülönböztető szereppel bírnak-e, hogy a finom árnyalatok esetleges elhagyása hozhat-e létre értelmi zavarokat vagy sem. A fonetikus feljegyzés előnye a pontosság, hátránya viszont a nehézkesség, a lényeges kérdéseknek lényegtelen mellékszempontokkal való eltakarása. A fonematikus jelölés ezzel szemben csak azokat a hangokat — mint típusokat, mint társadalmilag érvényes jeleket — veszi figyelembe, amelyek a velük rokon hangokkal szembeállítva, az illető nyelv vagy nyelvjárás hangrendszerében önálló egyedek, amelyek tehát a rendszer bármelyik másik tagjával szembeállítva, értelemmegkülönböztető funkcióval bírnak. A fonematikus jelölés a többi hangot a főtípusoknak egyszerű, helyzettől függő vagy attól esetleg független variánsaként tekinti, és a főtípustól nem különbözteti meg. A fonematikus jelölés pozitívuma az egyértelműség és a lényeges szempontok kidomborítása a lényegtelenekkel szemben; hátránya viszont az, hogy a valóságnak semmiféle árnyalatát nem veszi figyelembe, s gyakran egészen különböző hangokat hajlandó — mint értelemmegkülönböztető szereppel nem bírókat — azonosnak venni.

A fonematikus szempontot még a legelnagyoltabb nyelvjárási hangjelölési rendszer sem teheti módosítás nélkül alapszempontjává. Nem teheti különösen akkor, amikor a társadalom már országos méretekben egységes szempontú és módszerű kutatásokat igényel és tesz lehetővé. Az országos méretekben összehasonlítható eltérések és törvényszerűségek képét ugyanis ez a szempont teljesen eltorzítja, üressé és haimissá teszi. Igaz: jellemezni és osztályozni lehet a nyelvjárásokat fonémaállományuk segítségével, ha nem is számukkal csupán, mint ezt egy kísérlet tette, hanem funkcionális megterheltségük fokával. De semmiestre sem tudjuk fejlődésükben szemlélni a nyelvjárásokat akkor, ha a hangok árnyalati eltéréseit, mint a fejlődés különböző fokainak vagy más-más irányának termékeit, nem vesszük figyelembe. Óvakodnunk kell azonban ugyanakkor az öncélú és túlzott fonetizálástól is, amely igen gyakran felesleges és értelmetlen zavart okoz.

Az egyezményes nyelvjárási hangjelölési rendszer, mely az utóbbi ötven év nyelvjáráskutatási eredményein, tehát a magyar nyelvjárások alapos ismeretén épül, ezt a két szempontot egyezteteti össze. Fonematikus annyiban, hogy nem jelöl olyan különbségeket, amelyek egyszerűen csak helyzetenként, egyénenként vagy esetenként előforduló változatok. Fonetikus viszont abban, hogy a lehető legpontosabban igyekszik feltüntetni még az árnyalati különbségeket is ott, ahol e különbségek mögött nagyobb törvényszerűségek részproblémái húzódnak meg. E különbségeket — a magyar nyelvjáráskutatás százéves gyakorlatának és a legújabb vizsgálatoknak egybehangzó vallomása szerint — a magánhangzóállomány hordozza; mássalhangzóállományunkban egy-két olyan jelenség van csak, amely a nyelvjárásoknak — különbségeiken túl — még fejlődési fokára is rámutat. A jelölésrendszer tehát fonematikus állásponton van a lényegtelen, a történeti vallomás nélküli; és fonetikus állásponton áll a lényeges, a történeti értékű árnyalatok jelölésének vagy sematizálásának kérdésében.

A fonetikus feljegyzési rendszereknek alapkövetelményeül teszi a tudomány hosszú idő óta azt, hogy egy hangnak mindig egyféle jele legyen, s ugyanakkor egy jelnek mindig ugyanazon hang feleljen meg. Ez az elengedhetetlennek

látszó szempont azonban sok olyan felesleges jel megalkotását hozná magával, amely a pontosság szempontjának rugalmasabb értelmezésével elkerülhető. Az egyezményes hangjelölési rendszer bevezeti a jel = hang alapelv kiegészítésével a jelcsoport = hangcsoport elvét. Ennek határesete (ha a jelcsoport egytagú pl. c) a jel = hangcsoport ; más részről pedig (ha a hangcsoport egytagú, pl. sz) a jelcsoport = hang elve. Ezzel eléri azt, hogy egyrészt megtarthatja alapjelek-ként az irodalmi helyesírás jegyeit ; másrészt pedig olyan hasonulásokat stb., amelyeket az egész magyar nyelvterület mint fiziológiailag kényszerűeket használ, nem kell jelölnie, s így néhány nem fonematikus értékű s nem is történeti tendenciát mutató hangváltozatra nem kell jelet alkotnia. Így bizonyos jelcsoport egyértelműen mindig ugyanazt a hangcsoportot jelöli, amely hangcsoport eszerint a jelekben kifejeződő hangok értékének nem pusztá összege, hanem módosítványa. Azt a néhány ritka esetet pedig, amikor e jelcsoport a tagjai által egyenként kifejezhető hangok pusztá összegértékét jelöli, s nem a szokásos hangcsoportot, egyszerű választójellel jelöli meg. Tehát nem a száz szabályos, hanem az egy kivételes esetet kell csak az irodalmi helyesírástól eltérően jelölnie. A jelölésrendszer így — a pontosság és egyértelműség követelményének kára nélkül — ahol csak lehet, ragaszkodik az irodalmi helyesíráshoz, és kerüli a mellékjelek, vagy különösen a helyesírásban nem szereplő betűk alkalmazását.

b) Feljegyzésmódok

Feljegyzésmódot kettőt szokás szembeállítani : az impresszionistát és a sematizálót. Az impresszionista feljegyzésmód az egyetlenként kapott adatot — a nyelvatlaszgyűjtés gyakorlatában rendszerint a legelső választ — tekinti kizárólag irányadónak. Az impresszionista feljegyzés objektivista változata viszont ugyanazon szónak minden hallott alakját feljegyzi, és egymással egyenértékűnek tekinti. E módszernek határozottan jó oldala az, hogy a lehető legnagyobb pontosságra törekszik ; de mindkét változata igen könnyen eshetik a valóság eltorzításának hibájába azzal, hogy az egyszeri beszédtényeket szociális érvényű nyelvi tényekként fogadja el. A sematizáló feljegyzésmód ezzel ellentétben a tájékozódó gyűjtés alapján megállapítja magának a nyelvjárásnak úgynevezett hangállományát, s ezzel az előítélettel indul neki a gyűjtésnek, hogy aztán — sokszor függetlenül magát a valóságtól — az egész nyelvjárást ebbe a sémába kényszerítse bele, hogy e hangokat helyzetre és egyénre való tekintet nélkül, mint kivétel nélküli, szociális érvényű és ingadozásmentes tényeket fogadja el. A sematizáló gyűjtés egyik formája az, mikor a gyűjtő — a hangállományra vonatkozó sémáját előre megalkotva — gyorsírással jegyez fel szövegeket, vagy irodalmi helyesírással, s ezeket később írja át nyelvjárásiakká. Ezzel veszélyezteti a változatok pontos tükrözését, holott nem egy változat történeti vagy egyéb szempontból rámutathatna valamilyen kezdődőben vagy elhalóban lévő tendencia nyomaira.

Kutatásunk egyik módszert sem tekintheti változtatás nélkül elvi alapjának, kizárólagos módszerének. Az impresszionista jelölésmódból ki kell emelnie a pontosságra törekvést, mint jó oldalát ; a sematizáló feljegyzésmódtól tanulnia kell abban, hogy a szociális érvényű jelenségeket keresse az egyénivel és egyszerűvel szemben. Nem eshetünk azonban bele egyiknek a hibájába sem. Az anyag gyűjtésekor feltétlenül fel kell figyelünk minden különbségre, hiszen nem tudhatjuk előre, melyik lesz a változatok közül a szociális érvényű, a főtípus. Ha ezt megnyugtatóan még tudtuk állapítani, ez lesz természetesen további feljegyzéseink magva. De mivel a nyelvjárást változásában és rétegeztségében vizsgáljuk, ezentúl sem hanyagolhatjuk el a főtípustól eltérő jelenségeket. Sőt : foko-

zott figyelemmel kell kísérnünk, hogy ezek az eltérések fonetikai helyzettel, általános ingadozással vagy egyes egyénekkal hozhatók-e kapcsolatba, s ez utóbbi esetben az egyén vagy egyének műveltségi foka, más nyelvjárással való érintkezése stb. magyarázza-e az eltéréseket. Az impresszionista és a sematizáló feljegyzésmód jó oldalait úgy egyeztetjük tehát helyesen össze, ha figyelemmel vagyunk ugyan a különbségekre és ingadozásokra, de ezeket az általunk megállapított főtípushoz mérjük.

Az egyezményes hangjelölési rendszer elvi alapja az elmondottakból meglehetősen világosan bontakozik tehát ki. Önálló alapjelet kapnak a rendszerben a köznyelvi kiejtésben és a nyelvjárások nagy részében fonematikus értékű főtípusok. Ezeket a főtípusokat a jelrendszer valóságos fonetikai értéküknek megfelelően teszi rendszere sarkpontjává, fonetikai értéküket a szokásos kiejtés tekintetbe vételével állapítja meg. Ott, ahol ez lehetséges, a rendszer ragaszkodik az irodalmi helyesírás jeleihez, bizonyos fiziológiailag kényszerű változatokkal szemben a jelsoport = hangsoport elvét alkalmazva. Az így elhelyezett alapjeleknél fontos szempont az, hogy alsó mellékjel nélküliek legyenek. Az alapjelektől eltérő változatokat alsó mellékjelek megfelelő hálózatával finomítja tovább a jelölésrendszer, vigyázva azonban arra, hogy minden hangárnyalatnál lehetőleg csak egyetlen főszerpontot emeljünk ki, s így egy-egy mellékjelet alkalmazzunk csak. Az alapjelekkel jelölt hangoktól való eltérést a hallás érzékenysége szerinti finomsággal jelölhetjük.

*

Összefoglalásunk nem vitairat, hanem az egyezményes nyelvjárási hangjelölési rendszer ismertetése. Így a határozatnak mind fonetikai, mind pedig jelölési vonatkozásait egyszerűen előadjuk akkor is, ha az a szokásos felfogástól eltér. Megokolását „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című, nemrég megjelent kiadványunkban adtuk meg. Ebben az összefoglalásban adottnak vettük az olvasó bizonyos mértékű fonetikai tájékozottságát is. Összefoglalásunk tehát most fonetikai magyarázatokat és az eddigi felfogással szembeni polemikus részeket általában nem tartalmaz, csak ott, ahol ez nélkülözhetetlennek látszott. E rendszer, mint kongresszusi határozat, egyébként is a nyelvjáráskutatók legtöbbszörének megegyezésén alapul.

4. A magánhangzók jelölése

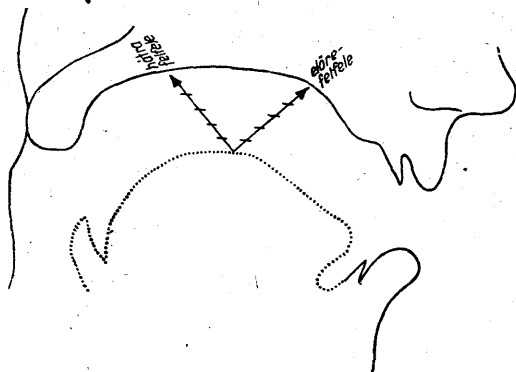
a) Alapjelek (fonémek)

A magyar köznyelv és a nyelvjárások hangrendszerének sarkpontjait képező alapjeleket a következő megfontolások segítségével helyezhetjük el:

Az első szempont a magánhangzók elhelyezésében a nyelv emelkedésének iránya és magassága. A nyelvhát emelkedhet a szájüregben előre-felfelé (palatális magánhangzók, előlképzettek, magashangúak) vagy hátra-felfelé (veláris magánhangzók, hátulképzettek, mélyhangúak). A felfelé és előre, illetőleg felfelé és hátra mutató mozgás eredője mindkét esetben rézsútos vonalat ad, mely a nyelvhát emelkedési útját mutatja a legalsó nyelvállástól a felsőig.

A nyelvemelkedés iránya tehát előre-felfelé, és hátra-felfelé mutató: az így keletkezett hangokat — mivel a felfelé irányuló mozgás ez esetben természetes, de mellékes szempont — előlképzett, illetőleg hátulképzett magánhangzoknak nevezzük.

A második szempont a nyelv emelkedésének az illető irányon belüli magassága. Itt — a magyar köznyelv és nyelvjárások hangrendszereit véve alapul — négy magassági fokot kell felvennünk : legalsót, alsót, középsőt és felsőt. Ábrázolva :

1. kép

Ahogy az előre mutató emelkedés vagy a hátrafelé mutató emelkedés együtt jár a maga síkján a felfelé való emelkedéssel, ugyanúgy a felfelé mutató emelkedés természetesen egyben előre vagy hátrafelé történik. De ahogy az emelkedés irányával kapcsolatban mellékszempont volt a magasság, úgy az emelkedés magasságának vizsgálatakor mellékszempont az irány, mely a környezethez viszonyítva adottnak, természetesnek vehető.

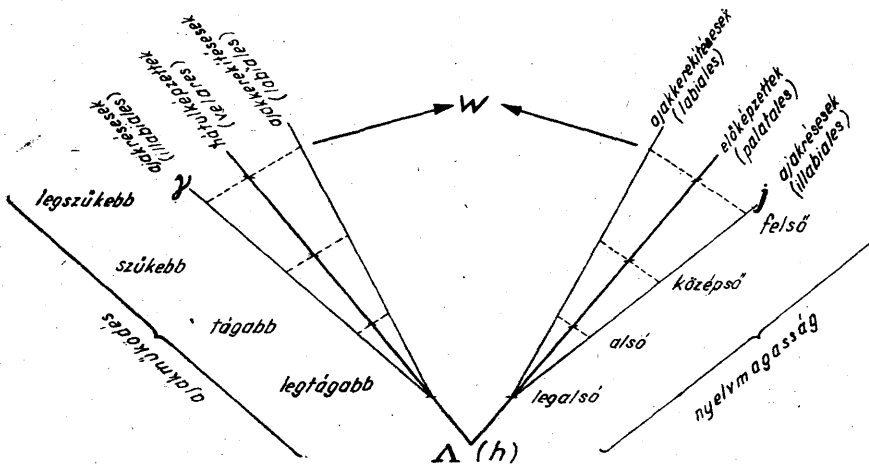
A nyelvemelkedést vizsgálva tehát két tényezőt találtunk : irányt és magasságot. A kettő együtt jár, de a megfigyelés szempontja szerint elválasztható egymástól, illetőleg egyik vagy másik kiemelhető főszempontnak. Az emelkedés iránya a nyelvmozgás minőségének ; az emelkedés magassága a minőségben belüli intenzitásnak a kérdése.

A harmadik szempont az ajakműködésé. A két ajak a szájüregnek, mint rezonátornak kijáratí nagyságát módosítja ugyanúgy, ahogy a nyelvemelkedés a szájüreg üregnagyságát szabályozza. A minőségi szempont itt : a szájüreg kijáratát szabályozó két ajak viselkedése. Ha e két ajak kerekre csücsörödik : labiális, ajakkerekítéssel képzett hangok jönnek létre. Ha rés-szerűen széthúzódik : illabiális, ajakréssel képzett hangokat képezünk. Az ajakműködés e minőségi különbsége bármely nyelvemelkedési irány és nyelvmagassági fok mellett képes szembeállítani két — egyébként azonos viselkedésű — magánhangzót ; így ez a nyelvmozgásnak, mint egyik főszempontnak síkját keresztezi, és a magánhangzó jellemzésének másik síkját adja. Elvileg tehát minden magánhangzó lehet ajakkerekítéssel képzett (labiális) vagy ajakréssel képzett (illabiális), és a két ilyen módon szembenálló hang egymástól független, önálló tag a hangok rendszerében.

Az ajakműködés vizsgálatánál e minőségi szempontok mellett természetesen intenzitáskérdés is van : az ajakkerekítés vagy ajakrés erősségi foka, mely legtágabb foktól (elsőfokú) a legszűkebbig (negyedfokú) változik. De az ajakkerekítés, illetőleg ajakrés tágassági fokának e változása törvényszerűen összefügg a nyelvmagasság fokának, illetőleg mindkettő az állkapocsszög tágasságának változásaival (pl. a legalsó nyelvállás a legtágabb ajakállással stb.). Így e mennyiségi különbség mellékszempont csak, függvénye, természetes kísérőjelensége a nyelvmagassági foknak. Ezt tehát nem is vesszük külön tekintetbe : a nyelvmagasságot és az ajakműködés tágasságát együttesen vesszük az illető hang zártsági, illetőleg nyíltsági fokának. Abban tehát, hogy az *u* hang az *o*-nál

egy fokkal zártabb, a következő mozzanatok vannak : 1. mindkettő hátulképzett, de : 2. az *u* magasabb nyelvállású ; 3. mindkettő ajakkerekítéssel képzett, de : 4. az *u* legszűkebb, az *o* szűkebb. Az *u* zártabb voltát tehát lényegében a 2. és 4. mozzanat együtt jelenti.

Az ajakműködés minőségi kettősségét az előbb kapott fővonalakon segédvonalakkal ábrázolhatjuk. E segédvonalakra vetíthetők át a fővonalokról a nyelvmagassági fokok, melyek egyben az ajaktágasság fokai is :

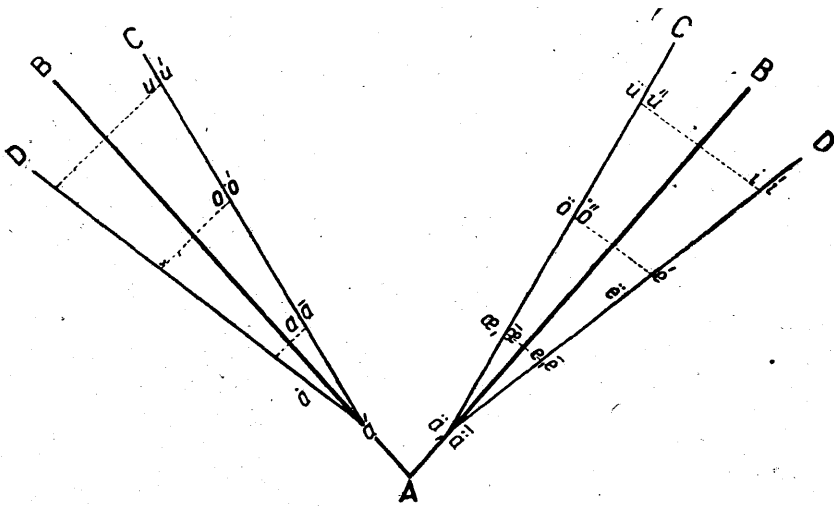
2. kép

A segédvonalak — mint látjuk — az alsó nyelvállás, illetőleg a legnagyobb ajaktágasság pontjánál összefutnak. Ezt azért ábrázoljuk így, mert a magyarban a legalsó nyelvállással és a legtágabb ajakműködéssel ejtett hangoknál az ajakkerekítés és ajakrés gyakorlatilag egybeesik : a legnagyobb tágasság mindkettőnek határértéke. Fiziológiailag természetesen nem lehetetlen, hogy a legalsó nyelvállás mellett is megkülönböztessünk ajakréses és ajakkerekítéses ejtést, gyakorlatilag azonban ilyen megkülönböztetést nem szoktunk tenni. Ezt az is mutatja, hogy az illabiálisnak vett *á* magasabban képzett változatai símán, csupán mennyiségi változással átmennek a labiális (ajakkerekítéses) sorba ; az *á*-hoz teljesen hasonló képzésű *ä* magasabban képzett változatai viszont az illabiális (ajakréses) sorban helyezkednek el. Az *ü*-*i* esetében ilyen átmenetek minőségi ugrás nélkül nem képzelhetők el ; a síma átmenet magyarázata csak az lehet, hogy az ajakrés és ajakkerekítés legnagyobb tágasságú határértéke egymással egybeesik.

Az alapjelek ezután a következő képet mutatják. (3. ábra, 27. oldal.)

A magyar helyesírástól eltérő jelek : a dunántúli legalsó nyelvállású *ä* és hosszú párja ; az erdélyi alsó nyelvállású *œ* és hosszú párja ; a hosszú nyílt *ë* ; a zárt *ë* és a palóc illabialis *ä*. Az eddigi gyakorlat az illabialis *ä*-t az *á* hang, a zárt *ë*-t az *é* hang egyszerű rövid párjának szokta tekinteni. Ez azonban a valóságos fonetikai helyzetnek nem felel meg : az *ä* valamivel magasabb, az *ë* valamivel alacsonyabb képzésű, s ennek megfelelően mennyiségileg némileg más ajakműködésű, mint a velük korrelatív kapcsolatban, de nem egyszerűen az időtartambeli eltérés viszonyában álló hosszú hangok. Azt, hogy fonetikailag a táblázatban feltüntetett helyzet a valóságos, mutatja majd e hangok megnyúlásának a variánsoknál tárgyalandó eredménye, amely nem ad azonos hangot a korrelatív hosszú változatokkal. A jelölési rendszer kerek volta, formális egyen-

súlya kedvéért természetesen meg lehetne tenni, hogy nem a gyakorlatból, hanem az elméletből indulunk ki, vagyis azt nevezzük el zárt *ē*-nek, illetőleg illabialis *ā*-nak, amely hang pontosan az *é*, illetőleg az *á* rövid párja. Ekkor azonban a szimmetria kedvéért alapjellel látnánk el olyan hangot, amely igen ritka és rendszerint nem is fonematikus értékű; a gyakori és fonematikus értékű rövid hangot viszont mellékjeles formával tudnók csak kifejezni.

3. kép

Az alapjelekhez tartozik a felső mellékjeleknek: a hosszúság jelölésének kérdése is. A hosszúságot — ahol csak lehetséges — az irodalmi helyesírásban használt egy vagy két ferde vesszővel jelöljük; ahol nem lehetséges, ott vízszintes vonalat használunk hosszúságjelként.

A hosszúság kérdésével kapcsolatban kell megemlítenünk a hosszú hangok kétféle: feszes (szűk) és laza (széles) ejtésének problémáját is. Egyes vidékekről jeleznek ugyanis olyan hosszú hangokat, melyek időtartamukat tekintve hosszúak ugyan, de megőrizték az egyébként csak rövid hangokra jellemző laza (széles) ejtésüket. Az ilyen hang a jellemzések szerint akusztikailag is más, valamivel mélyebb színezetű, mint a vele kapcsolatos szokásos hosszú hang. Lehet fonematikus szerepe is: *törő* (melléknévi igenév), *törő* (< *töröl* 'te törsz'). Az ilyen laza (széles) ejtésű hosszú hangokat a feszes (szűk) ejtésűtől való megkülönböztetés érdekében vízszintes hosszúsági jellel jelöljük (*ō*, *ō̄*, *ū*, *ū̄* stb.). Meg kell azonban itt jegyeznünk azt, hogy e hangok sematizáló feljegyzése megtévesztő, s ezért e jeleket ott használjuk csak, ahol valóban különbséget érzünk a kétféle hosszú hang között. Ha ilyen különbség nincsen, természetesen a megnyúlásból keletkezett hosszú hangok jele azonos a normális hosszúságéval: *szilva*, *körte*, *üldöz* stb. Ha azonban van ejtési különbség a kettő közt, akkor is jelölnünk kell, ha ez a különbség nem fonematikus értékű.

b) Mellékjelek (variánsok)

A fenti alapjelekkel jelölt főtípusok összes lehetséges változatait megkaphatjuk akkor, ha tekintetbe vesszük a hangképző mozzanatok mindazon fajtáit, amelyek hangokat egymástól megkülönböztetnek, amelyek hangokat egymással szembeállíthatnak s amelyeknek így árnyalati eltérése is hangszínbeli eltérést

hang erősebb, szűkebb ajakkerekítésű is, ha valamivel magasabban képzett. Mivel azonban ez a sajátsága a nyelvemelkedés magassági fokának, illetőleg mindkettő az állkapocsszög zártabb voltának eredménye, az ilyen hangváltozat ajakműködésének zártabb voltát felesleges és megtévesztő lenne a labializációs karikával jelölni. Ugyanez a helyzet fordított viszonylatban az ajakréses hangoknál: a nyíltabb, alacsonyabb nyelvállású ajakréses hangnak természetesen a nyíltabb ajakrés is valamivel tágabb, a hang valamivel illabiálisabbnak érződik: ez a tulajdonsága azonban kísérőjelenség csak, semmiesetre sem jelölhetjük tehát az illabializációs ponttal. Természetes az is — mivel a nyelv felfelé való emelkedésekor ferdén, tehát felfelé-előre, vagy felfelé-hátra emelkedik — hogy a hátulképzett hangok sorában a magasabban képzett hang valamivel hátrább képzett is; az előlképzettek sorában meg a magasabb nyelvállású egyben valamivel előbb képzett is. Ez azonban ismét mellékes szempont csak: a hangnak elől- vagy hátulképzett voltát az alapjel maga mutatja; mint változatra pedig nem az emelkedés irányának fokozottabb volta, hanem az emelkedésnek a szokásosnál magasabb foka jellemző. Így az ilyen hangokat előbbre, illetőleg hátrább képzetteknek jelölni felesleges és félrevezető lenne.

A B—B viszonylat a nyelvemelkedés normális irányából, a szokásos síkból való kicsúszást, a hangnak a szokásostól — nyelvmagassága és ajakműködése megtartásával történő — valamilyen irányú eltérést jelöli. Természetes, hogy a szokásosnál valamivel előbbre képzettnek csak olyan magánhangzót nevezhetünk, amely eredetileg a hátulképzettek sorába tartozik, és fordítva: a szokásosnál valamivel hátrább képzett hang csak az előlképzettek sorából kerülhet ki. Ezt a tételt az magyarázza, hogy a nyelvemelkedés a maga eredeti síkjából csak a szájüreg közepe felé mutató irányban, az úgynevezett közbülső vonal felé szokott kilépni. Így az előre mutató nyílhegynek csak a hátulképzett hangok mellett, illetőleg alatt, a hátra mutatónak meg csak az előlképzettekkel kapcsolatban van értelme.

A C—D vonal azonos nyelvmagasság és nyelvemelkedési irány mellett történő ajakműködésbeli eltérés jelzésére szolgálhat csak. Az e vonalon használt mellékjeleket tehát más irányban nem használhatjuk fel.

A gyakorlatban e sajátságok természetesen nem egyszer keresztezik egymást. Egy, a szokásosnál valamivel gyengébb ajakkerekítésű hang lehet egyben alacsonyabb nyelvállású is; egy, a szokásosnál előbbre képzett hang lehet ugyanakkor valamivel magasabb nyelvállású stb. Ilyenkor is igyekeznünk kell azonban a főszempontot kiválasztani, és lehetőleg csak annak egyetlen jelével látni el az alapjelet. A sajátságok fontossági sorrendje: 1. leginkább elhanyagolható más sajátságok kedvéért a nyelvmagasságbeli eltérés; 2. fontosabb ennél, de a nyelvemelkedés irányának megváltozása kedvéért elhanyagolható az ajakműködés minőségi árnyalata; 3. semmiesetre sem hanyagolható el a nyelvemelkedés irányától való eltérés. Tehát az \bar{e} hangot \bar{e} jellel, az \bar{e} hangot viszont \bar{e} jellel, az \bar{e} hangot szintén \bar{e} jellel jelöljük. A nyelvjárás hangállományából egyébként is rendszerint kiderül az, hogy a többárnyalatú eltérés esetében melyik választandó ki főszempontul.

Az elmondottak alapján tehát az egyes vidékekről eddig \bar{a} -val jelzett hang helyes jelölése \bar{a} , mert igaz ugyan, hogy a nyelv hátrafelé emelkedett, de a hangsúly az emelkedés, a magasabb képzés tényén van. Az \bar{a} helyes jelölése \bar{a} , mert természetes, hogy magasabb nyelvállással erősebb kerekítés jár, de ez kísérőjelenség csak. Az \bar{a} -val jelzett hang ugyanezen ok miatt — tekintetbe véve a legnagyobb ajaktágasság közömbös, határérték voltát — helyesen \bar{a} .

*

A változatok tárgyalásához tartozik az orrhangú magánhangzók, a nazo-orálisok kérdése is. Elvileg minden magánhangzó ejthető orálisan, tehát úgy, hogy az orrüreg bejárata zárva van, és a levegő csak a szájüregen át áramlik ki; és nazo-orálisan, vagyis úgy, hogy az orrüreg hátsó bejárata nyitva van, s a levegő részben az orrüregen át is távozik. Ez utóbbiakat orrhangú magánhangzóknak nevezzük; a magyar köznyelvben ezeknek fonematikus szerepük nincsen.

Az orrhangúság jele a betűjel alá tett hullámvonal (*a*, *e*). Ezt a jelet azonban az orrhangúsodásnak nem minden esetében használjuk. Nem használjuk olyan, két orrhangú mássalhangzó közti magánhangzó esetében (*nem*, *mint*), amelynek orrhangúsodása fiziológiailag kényszerű, természetes, s éppen ezért nem külön kiemelendő jelenség. Nem használjuk akkor sem, ha az orrhangúsodás olyan gyenge fokú, hogy az orrhangú mássalhangzó megmarad: *kint*, *vánszorog*, *vemhes* stb.

Használjuk azonban az orrhangúsodás jelét azokban az esetekben, amikor a magánhangzó orrhangúsodása olyan erős, hogy az orrhangú mássalhangzó tökéletlen képzésűvé válik, gyakorlatilag eltűnik. Ez főleg réshangokkal, továbbá az *r* és *l* hanggal kapcsolatban (tehát magánhangzó + orrhangú mássalhangzó + az előbbieket valamelyike: *onsz-*, *onr-*, *onl-*típus kiejtések) jelentkezik. A megoldás ilyenkor többféle: 1. a magánhangzó rövid marad, illetőleg hosszú marad és némileg orrhangúsodik; az orrhangú magánhangzó utáni mássalhangzó viszont megkettőződik, és első fele erősen orrhangú (*szégyelli*, *őjjelölt*); 2. a rövid magánhangzóból hosszú orrhangú magánhangzó lesz, ugyanígy a hosszú magánhangzóból is (*vā zsvr*, *kész*; *készert*, *kiszemvedés*); 3. a rövid magánhangzóból rövid orrhangú magánhangzó lesz (*voszol*, *kihagy*). Az 1. és 3. esetet a bemutatott módon jelöljük; a másodikban technikai okokból a magánhangzó jele alá teszszük az orrhangúsodás jelét, a mássalhangzót azonban megkettőzzük (*szégyelli*, *őjjelölt*).

Használjuk az orrhangúsodás jelét abszolút szóvégen is, ha az orrhangú mássalhangzó eltűnt. Az alapjel rövid vagy hosszú aszerint, hogy a hang megtartja-e rövidségét vagy megnyúlik, illetőleg hosszú volt-e (*otho* vagy *othó*).

Az orrhangúsodást ott kell csak jelölnünk, ahol komoly funkciója van, ahol a magánhangzó orrhangú volta az eltűnt orrhangú mássalhangzót pótolja. Ennek eseteire rámutattunk.

A változatok tárgyalásával kapcsolatosan kell megemlékeznünk a hosszúság árnyalatainak kérdéséről is. Fonetikáink az időtartamnak négy-öt fokát szokták megkülönböztetni; az egyezményes hangjelölési rendszer mindössze három időtartambeli fokozatot tart fontosnak: a szokásos rövid, a szokásos hosszú hangot, s közöttük az úgynevezett félhosszút. Ennek jele az alapjel fölé tett egy vagy két visszafelé dőlő ferde vessző, pl. *ò* stb. A félhosszú magánhangzót eddig általában csak *l*, *r*, *j* előtt rövid magánhangzókból megnyúltak esetében jegyezték fel; az újabb kutatások azonban több vidéken is kimutatták, hogy a szabályos hosszú magánhangzók egy része félhosszú ejtésű.

A félhosszúság jelölése problémát adhat az *a*-féle és *e*-féle hangoknál, melyeknek mind rövid, mind pedig hosszú változata, felső diakritikus jellel elválasztva, két alapjel szerepét tölti be. A gyakorlat itt a következő:

- è* — alsó nyelvállású, úgynevezett nyílt félhosszú *e*,
- ë* — középső nyelvállású, úgynevezett zárt félhosszú *e*,
- à* — alsó nyelvállású, labiális félhosszú *a*,
- â* — legalsó nyelvállású, úgynevezett illabiális félhosszú *a*.

E három hosszúsági fok mellett olykor jelölnünk kell egy negyedik, az igen rövid fokot is. Jele : a betűnek a sor fölé való emelése. Előfordulhat diftongusokban : *uó, óu*, vagy más helyzetben : *kamara, kukorica*.

c) Kettős magánhangzók (diftongusok)

A diftongus fiziológiai szempontból két magánhangzónak olyan egyszerűsége kapcsolata, melyben teljes, szótagalkotó értékű nyomatéka csak az egyik elemnek van. Beszédbeli szerepe szempontjából töretlen fonológiai egység, mely egyetlen hosszú magánhangzó értékű. Nem tekinthetjük tehát diftongusnak két magánhangzó olyan kapcsolatát, amelyben mindkettő megőrizte szótagalkotó értékét : *bead, kienged*, amely kapcsolat tehát nem egyszerűsége, nem egy hosszú magánhangzó értékű. De nem nevezhetjük diftongusnak az olyan hangkapcsolatot sem, amelyik egyszerűsége ugyan, s képzésmódját tekintve mindkét elem magánhangzós jellegű ; amely hangkapcsolat viszont beszédbeli szerepe szempontjából nem egy hosszú magánhangzó értékű, hanem egy magánhangzó és egy mássalhangzó kapcsolata. Így nem diftongus a köznyelvben is igen gyakran előforduló *i + magánhangzó* vagy *magánhangzó + j* kapcsolat. Jelölése tehát nem *aitó, kapja*, hanem : *ajtó, kapja*. Diftongus a magyar köznyelvben — néhány idegen szóban előfordulót nem számítva (*autó, autonóm* stb.) — nincsen.

Nyelvjárásaink diftongusállománya azonban annál színesebb. A diftongusok feljegyzésében a következő szempontokat szoktuk szem előtt tartani : 1. a nyomatékelosztás kérdése ; 2. az időtartamelosztás kérdése ; 3. a részhangok hangszíne.

A nyomatékelosztást véve figyelembe, erősödő és gyengülő nyomatékú diftongusokról beszélünk. Az erősödőnél a csökkentett nyomatékú tag van elől (*uo*), a gyengülőnél a teljes nyomatékú (*uó*). A csökkentett nyomatékú elemet a másiktól alája tett lefelé nyílt félkörrel különböztetjük meg. Ezt a jelet minden esetben ki kell tennünk, tehát akkor is, ha az egyik tagot, mint nagyon rövidet, a sor fölé emeltük (*óu*). Ha a nyomatékelosztás kérdése nem dönthető el, mert a diftongus két tagja egyenlő nyomatékúnak látszik, lebegő diftongusról beszélünk. Ennek jele a két betűt átölelő felfelé nyitott félkör (*uo, oa*).

Az időtartamelosztás kérdése nem feltétlenül párhuzamos a nyomaték elosztásával, a kettő meglehetősen gyakran keresztezi egymást. A magyar nyelvjáráskutatásban hosszú ideig tartotta magát az a ki nem mondott, de hallgatólag fenntartás nélkül elismert előítélet, hogy a teljes nyomatékú tag általában hosszú, a csökkentett nyomatékú pedig mindig rövid. A legújabb vizsgálódások rámutattak arra, hogy a teljes nyomatékú elem igen gyakran rövid, nem egyszer ultrarövid ; ugyanakkor bizonyos diftongustípusok csökkentett nyomatékú tagja gyakran félhosszú vagy hosszú. Rámutattak továbbá arra is, hogy ha az egyik tag hosszú, akkor mellette rendszerint nem egyszerű rövid, hanem igen rövid, ultrarövid, alig észlelhető elem áll. Ezt a formát a kutatók legtöbbször vagy egyszerű hosszú hangnak jelölték, csökkentett nyomatékú elem nélkül, vagy pedig e csökkentett nyomatékú tagot teljesértékű rövidnek írták. Időtartamelosztás tekintetében tehát a következő jeleket alkalmazzuk : egyforma időtartamú tagok : *uo, uó* ; rövid + félhosszú : *úó uó* ; ultrarövid + félhosszú : *úó, uó* ; ultrarövid + hosszú *uo, uó* stb. Az ultrarövid elemet tehát a sor fölé emelt betűjellel jelezzük. Le kell szögeznünk : a sor fölé emelés csak az időtartamot jelzi, a nyomatékelosztásról semmit sem mond ; a félhangzósság

jelét tehát ez alá is ki kell tenni (*iẽ, éẽ*), éppúgy, mint a normális nagyságú betűjelek alá (*aq, aa*).

Hangszín tekintetében kétféle diftongust ismerünk: nyitódót és záródót. Nyitódó az, melyben a zártabb elem van elől s a nyíltabb a második tag (*uo*); a záródó nyíltabb elemmel kezdődik, s zártabbal végződik (*ou*). A magyar nyelvjárásokban eddig feljegyzett diftongusok általában azt mutatják, hogy a diftongus két tagja rendszerint egy nyíltsági fokban tér el egymástól (*uo, oa; éi, eē* stb.). Hangszín tekintetében lebegő diftongus nincsen; az olyan diftongusok, melyeknek két tagja azonos nyelvmagasságú (*iü, eö*), ajakműködésük tendenciája alapján jellemezhetőek: az ajakrészsel kezdődők záródók (*iü*), az ajakkerékítéssel kezdődők nyitódók (*üi*).

A diftongus különböző vizsgálati szempontjaiból adódó típusok az eddigi kutatások szerint a következők:

uo, oa, üö, öe, ie, ee; uo, oa, üö, öe', ie', eē; uo, oa, üö, öe, ie, ee: nyitódó, erősödő nyomatékkal;

uo, oa, üö, öe, ie, ee; üo, üö, öe, ie; e'e; uo, oa, üö, öe, ie, ee: nyitódó, gyengülő nyomatékkal;

ou, ao, öü, eö, éi, eē; ou, ao, öü, eö, éi, eē; ou, ao, öü, eö, éi, eē; ou, ao, öü, eö, éi, eē: záródó, gyengülő nyomatékkal.

Záródó diftongus erősödő nyomatékkal (*ao, ée*-típus) nincsen. Az illyesféle feljegyzések félreértésből erednek; az erősödő nyomatékú záródó típust ugyanis, melynek csökkentett nyomatékú tagja hosszabb (*ao*), sokáig jelölték *ao, ée*-féle jelekkel; ez viszont nem felel meg a nyomatékviszony valóságos eloszlásának.

uo, ou; oa, ao; öü, üö, ie, ee; ee, eē stb. nyitódó, illetőleg záródó, lebegő nyomatékkal.

Meg kell jegyeznünk, hogy a nyitódó, gyengülő nyomatékú (*uo*) típust ez a jelölésmód nem tökéletesen adja vissza. Jelölték *uo, üo* stb. alakkal is. Tekintve azonban, hogy a jelölésnek e módja éppúgy torzít, mint az általunk elfogadott, nem érdemes a másfajta torzítás kedvéért a magyar irodalmi helyesírástól eltérő betűt használni: a második tag valódi hangértéke egy, valahol a nyelv nyugalmi állapota táján képzett, első és hátsó közti, bizonytalan színű és nyelvműködésű magánhangzó lenne.

Fentiekén kívül gyakran találkozunk *a*-s diftongusokkal is. Ezek lehetnek záródók vagy nyitódók, és gyengülők vagy erősödők. Kombinációik a fentiekhez hasonlók: záródó erősödő ezek közt sincs. — Sémáik:

oa, aa; oa, aa; oa, aa: nyitódó, erősödő nyomatékkal;

oa, aa: nyitódó, gyengülő nyomatékkal;

ou, au, ou, au; ou, au; ou, au: záródó, gyengülő nyomatékkal.

Sokáig tartotta magát a magyar nyelvjáráskutatásban az az előítélet, hogy egy nyelvjáráson belül csak egymemű diftongusok találhatóak, tehát vagy *uo, üö, ie* vagy *ou, öü, éi*-típusúak. A legújabb alapos vizsgálatok ezt megcáfolták: az emfátikus helyzet, az irodalmi nyelvhez való közeledés törekvése és más hasonló körülmények hatására nem egyszer ugyanazon a nyelvjáráson belül, sőt ugyanazon egyénnél találhatunk hangszínbeli és nyomatékbeli eltéréseket, pl. a szokásos *füöd* mellett emfátikus alakban *föed*, városi emberrel szemben *füöd* jelentkezhetik. De szabályszerűen előfordul bizonyos nyelvjárásokban az is, hogy az úgynevezett XVI. sz. előtti *e* hang *éi*, az úgynevezett XVI. századi *e* hang pedig ugyanott *ie* alakban jelentkezik. Alaposan meg kell tehát figyelnünk a diftongus ejtését minden egyes esetben; semmiesetre sem alkalmazhatjuk itt azt a sematizáló módszert, hogy miután a nyelvjárás hangállományát egyszer magunknak leszögeztük, válogatás nélkül egyformán jegyezzük az egyes hangokat és diftongusokat, függetlenül azoknak — néha elég kirívó — ejtésbeli árnyalataitól.

5. A mássalhangzók jelölése

a) Alapjelek

A mássalhangzóknek az egyezményes hangjelölési rendszerben használt jelei azonosak az irodalmi helyesírásban használt hangjelekkel. A hang útját követve a gégefőtől a két ajak felé, a következő táblázatban ábrázolhatjuk a mássalhangzókat:

Zárhang		k g	ty gy		t d		p b
Réshang	h		j	s zs	sz z	f v	
Orrhang		(ŋ)	ny		n		m
Likvida			(ly)		l r		

A köznyelvi helyesírás kettős betűjeleit tehát mindenütt megtartjuk: ez a jelcsoport = hangcsoport elvét kiegészítő jelescsoport = hang elvével magyarázható. Az *ly* foném zárójelbe tétele azt jelenti, hogy e jelet ott használjuk csak, ahol valóban előfordul a hang; a magyar nyelvterület nagy részén tehát *j* jelet használunk helyette. Az *ŋ* jel zárójelbe tétele azt jelenti, hogy a véle jelölt, *k* és *g* előtti orrhangot — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — általában egyszerű *n*-nel jelöljük, helyesebben az *ŋk*, *ŋg* hangcsoportot *nk*, *ng* jelcsoporttal írjuk; s a *ŋ* jelet ott használjuk csak, ahol az utána álló *k* vagy *g* kiesett (pl. *min magunk*).

A mássalhangzók hosszúságát a betűjel megkettőztetésével jelöljük, mint az irodalmi helyesírás. Összetett betűjelek esetében — ugyancsak a helyesíráshoz hasonlóan — az első betűt kettőzzük meg, a másodikat csak egyszer írjuk le (*ssz*, *ddd*). Ha az ilyen jelcsoport nem hosszú mássalhangzót, hanem az elemeivel jelölt hangok összegértékét jelzi, e két elem közé választójelet teszünk: *fás'szín*, *meg'gyullad*.

b) Mellékjelek

A képzés helyét tekintve, elvileg bármely mássalhangzót ejthetünk kissé előbbre vagy hátrább képzett nyelvműködéssel. Így ejtjük általában a *zs*, *cs* stb. előtti *n* hangot; a *v* előtti *m* hangot stb. Ezek azonban fonetikai helyzettől függő, fiziológiailag kényszerű változatok, jelölésük tehát — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — felesleges. Hátrább képzettnek jelezni egyedül csak a *t*, *d* hangot érdemes ott, ahol ennek postalveoláris ejtése feltűnő, a nyelvjárásra vagy a beszélő egyénre jellemző akusztikai különbséget okoz. Ez a jelenség az ország több pontján terjedőben van. Többen kakuminális ejtésűnek tartják. Ha valóban ilyen, *t*, *d* a jele; de ha a kakuminális képzés legjellegzetesebb tulajdonsága: a kissé hátrakanyarodó nyelvheggyel való képzés, hiányzik fiziológiai sajátosságai közül, *t*, *d* jellel írandó. Kakuminálisnak tartotta néhány nyelvjáráskutató a közelmúltban a *cs* előtti *n* ejtését is; az előbbieken utaltunk arra, hogy ez is egyszerű postalveoláris, amit azonban — helyzeti változat lévén — nem jelölünk rajta.

A képzés módját tekintve, a jésítés kérdése okozhat problémát. Nem kívánunk állást foglalni az irányban, hogy a magyar köznyelv és nyelvjárások szoká-

sos jésített hangjai affrikátá-jellegűek-e vagy sem; jelölésükre az irodalmi helyesírás jeleit használjuk: *ty, gy, ny, (ly)*. — Egyes nyelvjárásokban előfordulnak azonban más hangok is jésített formában, elsősorban sziszegők. Ezeket a betűjel fölé tett palatalizációs vesszővel jelöljük (*ś, ź*); összetett betűjeleknél a legutolsó betű fölé téve (*śź, źś, dźś*).

Itt kell megemlítenünk a választójelet, amelyet akkor használunk, ha a jelsoport = hangsoport elve valamelyik szokásos jelkapcsolat esetében nem érvényes, ha tehát pl. az *ing* szót alveoláris *n* hanggal ejtik; továbbá a felsorolt *fás'szín, meg'gyullad*-féle esetekben. A jelet a két külön hangként ejtett betűjel közé tesszük függőlegesen: *in'g, fás'szín, meg'gyullad* stb.

A mássalhangzó szokásos rövid vagy hosszú időtartama mellett egyes nyelvjárásokra jellemző a hosszúaknak félhosszú ejtése. Az ilyen eseteket — ha nem egyéni vagy helyzeti változatok, hanem némileg szociális érvényűek — a mássalhangzón (vagy nyomdai okokból, a mássalhangzó után) alkalmazott félhosszúsági jellel jelöljük: *l', t', s'*. Összetett betűjelnél a félhosszúság jele az utolsó elem fölé jobbra kerül: *sz', dzs'*. — Itt kell foglalkoznunk a tökéletlenül képzett (nagyon rövid) mássalhangzók kérdésével is. Előfordul főleg az *n* és az *l* hang olykor olyan változatban, amely átmenet a rövid hangból az eltűnés felé. A jelenség főleg abszolút szóvégen található meg, nazalizációs, illetőleg pótlónyújtásos hatás után. Ezeket a hangokat ilyenkor általában nem tüntetjük fel. Ha azonban valamilyen módon jellemzők a nyelvjárásra — pl. említett nazalizáló, illetőleg nyújtó hatásuk nincsen meg, s képzésük tökéletlen, de nem marad el teljesen — az ultrarövidségnek a magánhangzókánál alkalmazott jelével, vagyis a sor fölé emeléssel jelöljük őket: *van', avval'* stb.

c) Affrikáták

Az affrikátákat egyesek egyetlen mássalhangzónak, mások összetettnek tekintik. Függetlenül attól, hogy a vitában ki hogyan foglal állást, a magyar köznyelv és nyelvjárások affrikátáit az irodalmi helyesírásban használt jelekkel jelöljük: *c, dz, cs, dzs*; hosszú változatukat (esetleg csonkított) betűkettőzéssel: *cc, ddz, ccs, ddsz*. Ha az affrikátákat egyes hangoknak vesszük ugyanis: a *sz, zs* stb. hang jelölése lehet példájuk, vagyis a jelsoport = hang elve; ha megkettős mássalhangzónak tartjuk: a jelsoport = hangsoport elve, illetőleg a *c* esetében az ezt kiegészítő jel = hangsoport elve indokolja fenti jelölésüket. — Ugyanez a helyzet a jésített hangokkal: a fentiek alapján ezeknek összetett betűvel való jelölése mindenképpen indokolt, akár zárhangoknak, akár affrikátáknak tartjuk őket.

6. A hangkapcsolatok és szinkron változások

A hangok egymás mellé kerülve gyakran megváltoztatják egyes tulajdonságaikat, főleg hasonulás útján. A hasonulás teljes vagy részleges lehet. A hangkapcsolatok másik, szintén gyakori megoldási formája az egybeolvadás.

Teljes hasonulásnak nevezzük a hangkapcsolat olyan megoldását, amelyben két minőségileg különböző hang egyetlen hosszú hanggá válik, s e hang az összetevők valamelyikének hosszú változata (*meg + bánt = mebbánt; ad + na = anna* stb.). Részleges hasonulás a hangkapcsolat olyan megoldása, melyben a két egymás mellé kerülő hang egymástól minőségileg különböző marad, de egyik a másikhoz egy képzőmozzanat tekintetében alkalmazkodik. Ez lehet a képzés helye tekintetében (*vén + bolond = vémbolond* stb.), zöngesség tekintetében (*vág + hat = vákhat; rak + d = ragd* stb.). Egybeolvadásnak

nevezzük azt az esetet, mikor két egymás mellé kerülő hang egybeolvadásából egy olyan harmadik kerül ki, mely az összetevők egyikével sem azonos (*nagy + ság = naccság; ad + ja = aggya* stb.).

A hangkapcsolatoknál bekövetkező egybeolvadást és a teljes hasonulást általában jelöljük. A részleges hasonulás bizonyos eseteit azonban nem tüntetjük fel. A változás jelölésétől akkor szoktunk eltekinteni, ha a hangkapcsolatban bekövetkező változás fiziológiailag kényszerű, ha tehát azt a betűkapcsolatot másképpen nem lehet kiejteni, vagy legalább is a normális beszédben nem szoktuk másképp kiejteni; s ha ez a fiziológiai kényszerűség egyértelműen kiterjed annak a síknak egészére, amelyikbe ez a változástípus tartozik. Ezt az elvet a jelcsoport = hangcsoport elvének nevezzük. Ez az elv sok felesleges mellékjelet és különleges betűt takarít meg. Így pl. nem kell a mediopalatalis örrhangú mássalhangzó jelölésére az *η* jelet használnunk, mert e hang mindig csak *k* vagy *g* előtt fordul elő; a *nk, ng* jelcsoport hangértéke tehát mindig *ηk* és *ηg*. Ugyanezért felesleges a *j* zöngétlen változatára a *χ* jelet használnunk, mert a *kap + j* kiejtése kényszerűen *kapχ*; a *pj, kj* stb. jelcsoportot tehát abszolút szövégen mindig és szükségszerűen *pχ, kχ* stb. hangcsoportot jelöl.

A hangkapcsolatokhoz tartozik, mint egyik megoldási forma, a hangkilökés (elísio) is. Két egymás mellé kerülő magánhangzó és három vagy több egymás mellé kerülő mássalhangzó közül gyakran kiesik egyik vagy másik elem. A kiesett hang helyett — rendszerint csak magánhangzó esetében — akkor használunk csak hiányjelet, ha ennek elhagyása az érthetőség rovására menne (pl. *monta, dop ki! de: k'ugrott, b'atta*).

a) Magánhangzócsoporthok

Két egymás mellé kerülő magánhangzó viszonya lehet hiatusos, hiatus-töltős, összeolvadásos vagy hangkilökéses. A hiatusos viszony — amikor a két magánhangzó két külön magánhangzóként marad meg, s a kettőt egymástól rövid hangúr választja el — külön jele nincsen. A két magánhangzót egyszerűen leírjuk egymás mellett: *beatta, kiengedi*. Gyakori azonban a beszélt nyelvben és egyes nyelvjárásokban a hiatus-töltő alkalmazása. A hiatus-töltő hangok közül mai nyelvünkben lelegeleveníbb a *j*: *fija, díj, de jaz öreg* stb. A hiatus-töltő *j* hang különböző erősségű lehet; jelölni csak az erősebb, határozottabb képzésű változatot szoktuk. A gyengébbet, nagyon rövidet* — ha jelölése szükséges — a sor fölé emeljük: *fijam*. Szó belsejében egyszerűen a két magánhangzó jele közé, két szó határán a második szó elejére tesszük a *j*-t. Olykor jelentkezik szervesen *j* magánhangzós szókezdeten hiatusos helyzet nélkül is; az ilyen esetet prejotációnak hívjuk (*jecet, jigaz*).

Az összeolvadásos megoldás lehet részleges vagy teljes. Részleges összeolvadás két önálló magánhangzó diftongussá válása: *azután > aután > aytán*. Teljes összeolvadás a két különböző hangnak diftonguson keresztül történő hosszú magánhangzóvá válása (> *ótán; ótó < aytó*), illetőleg két azonos jellegű hangnak egyetlen hosszúvá válása. Ez utóbbi jelenséggel a nyelvtörténet során találkozunk, az élő nyelvjárásokban még nem. Az összeolvadás különböző fokainak jelölésekor természetesen arra kell törekednünk, hogy az összeolvadás állapotának megfelelő valóságos helyzetet lehetőséghez mérten pontosan adjuk vissza. A magánhangzó eliziójáról beszéltünk már e fejezet bevezetőjében: a kilökött hang helyét rendszerint hiányjellel jelezzük: *Varg' Andris* stb., ha azonban nem kell értelmi zavartól félnünk, a jel elmaradhat: *odatta, gazd-asszony* stb.

b) Mássalhangzócsoportok

Az egymás mellé kerülő mássalhangzók összeolvadását az eredményként létrejövő hang jelével jelöljük, kiejtése szerint hosszan vagy röviden (*eccer, láttya; renceres, bántya*). A hangok teljes hasonulását — mely általában egyetlen képzőmozzanatban eltérő hangok között jön létre, de létrejöhet egymással kevésbé rokon hangok közt is — a hasonító hang betűjének megkettőzésével jelöljük (*mekkérdez, othattá, ek kis, ah hoszta; mebbánt*).

A részleges hasonulást bizonyos esetekben jelöljük, máskor — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — nem. Jelöljük a hasonulást zöngésség tekintetében (*úty hatyta, váktág bele, mázs bord bírt inni, hoszt ki, tardzs benne* stb.) — bár ez kényszerű a köznyelvben is — mert a zöngésség szerinti hasonulás síkjában egyes nyelvjárásokban szaporulat mutatkozik: a köznyelvben és a legtöbb nyelvjárásban közömbös *v* hang (*kapva, ot volt*) a Dunántúl egy részén zöngésít (*borodva, Vaszvár, hírvng vót*) vagy zöngétlenül (*ötfen, testér*). Nem jelöljük ugyanezen hasonulás síkjában viszont a *j* zöngétlenülését, egyrészt, mert az így létrejövő hang nyelvünkben nem önálló hangeszköz, nem foném, s így jelölésére új betűt kellene beiktatnunk (\check{j}); másrészt meg, mert pontosan ismerjük azokat a helyzeteket, amelyekben zöngétlenülése bekövetkezik. A *j* zöngétlenülése zöngétlen mássalhangzó vagy *r* után észlelhető abszolút szóvégen (*kapj, rakj; várj*) vagy zöngétlen mássalhangzó előtt (*kapj föl; férjtől*). A zöngétlenülült *j* hangot változatlanul *j*-vel jelöljük, illetőleg a *pj* stb. hangcsoportot *pj* stb. jelcsoporttal. Ha a zöngétlenülés netalán nem következne be, választójelet alkalmazunk (*fér'j*). Más helyzetekben természetesen választójel nem szükséges, mivel ott zöngétlenülés a dolog természeténél fogva nem áll elő (*férjnek, térj be*).

A részleges hasonulást képzési hely tekintetében rendszerint — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — nem jelöljük. Az *nk, ng* jelcsoport ugyanis mindig és egyértelműen *ηk, ηg* hangcsoportot jelöl; az *m^f, mv* jelcsoport szintén egyértelműen *m^f és mv*. Vigyáznunk kell éppen ezért arra, hogy az *mv* hang csoport első tagját mindig *m*-mel írjuk (*homvéd, vam velem*). Ha a hasonulás netalán nem következne be, választójelet alkalmazunk (*van' gerenda, in'gó; nem' véletlen, nagyon' finom*). Jelöljük azonban az *n* hasonulását *b* és *p* előtt, mert bár általános, nem kényszerű (*van buza és vam buza*).

A részleges hasonulást palatalizáció tekintetében nem jelöljük. A rokonhangok esetében ez a hasonulás teljes, itt tehát a jésített mássalhangzó csonkított kettőzését használjuk (*ágygön, héggyerekes, vattyúk*). A részleges hasonulás esetei azonban gyakran nem tiszták, nem egyértelműek: a palatalizáció tekintetében hasonult zárhangoknak pl. hiányzik a zárfelpattanási része, az *l* nem hasonul stb. Az egyes hangkapcsolatok pontos fonetikai értékét a köznyelvből ismerjük, és a köznyelvi kiejtéssel azonos esetekben az irodalmi helyesírási jegyeivel írjuk. Így — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — e hangcsoportok jele *nty, ngy; tny, dny; lgy, lty, lny* (*rongy, vadnyúl, hölgy*). Ha kiejtésük a szokásostól eltérően a csoport egyes tagjaival jelölt hangoknak hasonulás nélküli összege lenne, választójelet alkalmazunk (*hat' nyúl, van' gyerek* stb.). A mássalhangzó kiesését minden jel nélkül hagyjuk (*asz hitte, hosz ki*).

*

Függelékül itt emlékezhetünk meg a zöngés mássalhangzók szóvégi zöngétlenüléséről. Ez a tendencia több helyen jelentkezett már. Gyenge formáját a megfelelő nagybetűvel jelöljük (*zaB, méZ, aD*); az erős zöngétlenülést a megfelelő zöngétlen hang jelével jelöljük (*zap, mész, at*). Ezt a sajátságot jól meg

kell figyelniük, mert az eddigi kutatások, még a legújabbak is, általában elhanyagolták. Fontos, hogy az ingadozást, amely esetleg mutatkozik, ne sematizáljuk el.

A nagybetűk egyébként mondatok elején, tulajdonnevekben stb. nyugodtan használhatók a megfelelő kisbetűvel jelölt hang értékében.

7. Összefoglaló emlékeztető

a) Magánhangzók

Alapjelek: mint a helyesírásban + *á, á, ë, œ; \bar{a} , \bar{a} , \bar{e} , \bar{e}*

Mellékjelek: $\left. \begin{array}{l} \wedge \text{ magasabb nyelvállás} \\ \vee \text{ alacsonyabb nyelvállás} \end{array} \right\} \text{ mindkettő csak a nyelvemelke-} \\ \text{dés magassági vonalának síkjá-} \\ \text{ban (A—B).}$

$\left. \begin{array}{l} \text{— előbbre képzett} \\ \text{— hátrább képzett} \end{array} \right\} \text{ mindkettő csak a nyelvemelkedés} \\ \text{irányának vízszintes síkjában (B—B)}$

$\left. \begin{array}{l} \text{• illabialisabb} \\ \text{• labialisabb} \end{array} \right\} \text{ mindkettő csak az ajakműködés} \\ \text{azonos nyelvmagasság melletti minő-} \\ \text{ségi eltérése síkján (C—D)}$

ó hosszú
ō szélesejtésű hosszú
ò félhosszú
o ultrarövid

Diftongusok: *ou, óu, òu, óu, ou, ou; uó, uò, uo, uo, uo, uo, úo, úo*

Jelek: *u, ü* csökkentett nyomatékú
oa lebegő nyomatékú
NB! *ajtó, kapja*

Orrhangú mgh.: *fosz, fós, fonsz; hu, hun; szégyelli; nem, kint*
erősen orrhangú (nazoorális).

b) Mássalhangzók

Alapjelek: egyeshangok: mint az irodalmi helyesírásban; hosszú mássalhangzók: mint az irodalmi helyesírásban; affrikáták: mint az irodalmi helyesírásban.

Mellékjelek: *t, d*: postalveoláris, *t, d* kakuminális
ś, zś, zzś: jésített; *de*: *agyon, aggya* stb.
l', s', dzs': félhosszú
-ból, -ban: ultrarövid.

Hasonulás: *doptom, vákta, athat; Vazsvár, borodva; pünköstkör; ötfen.*

Jelesoport = hangespoort: *kapj, férj; hamvas, homvéd; ing, kong* (de *min magunk*); *konty, rongy, mingyárt; satnya; hólgy* (külön ejtve: *ron'gy, in'g*).

DEME LÁSZLÓ